

- Kušar, D. (2000) Izobraževanje, delo in odgovornost stavbenika v srednjem veku. V: Zbornik 22. zborovanja gradbenih konstruktorjev Slovenije, Bled. Slovensko društvo gradbenih konstruktorjev, Ljubljana.
- Kušar, J. (1983) Prefabrikacija zgradb ali prefabrikacija elementov? Njun vpliv na urbanizem. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, FAGG.
- Kušar, J. (1987) Redimenzioniranje gradbenih elementov v merskem sistemu po Jus. U. A9, 003 (doktorska disertacija). Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Mal, J. (1957) Stara Ljubljana in njeni ljudje. Mestni muzej v Ljubljani.
- Milić, B. (1995) Razvoj grada kroz stoleća (II. srednji vijek). Školjska knjiga, Zagreb.
- Mohorič, I. (1957) Zgodovina obrti in industrije v Tržiču. DZS, Ljubljana.
- Pahor, M. (1987) Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. SAZU, Ljubljana.
- Paolo Santonino (1991) Popotni dnevnik (prevod Simoniti, P.). Mohorjeva družba, Ljubljana.
- Patent cesarice Marije Terezije objavlja novi ognjegasni red za Kranjsko. Ljubljana, 19. februar 1773.
- Postava sa volo ognja na kmetih. Ljubljana, 28. januar 1795.
- Postava sa volo ognja v mejstih, inu terghih na Kranjskem. Ljubljana, 28. januar 1795
- Rupel, M. (1951) Valvasorjevo berilo. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Sagadin, M. (1997) Ajdna nad Potoki. Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, Ljubljana.
- Smith, M., R. (1994) Does Technology drive History? MIT Cambridge.
- Statut grada Dubrovnika 1272. Dubrovnik, 1990.
- Valenčič, V. (1970) Gozdarstvo (v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev). SAZU, DZS, Ljubljana.
- Vilfan, S. (1970) Kmečka hiša (v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev). SAZU, DZS, Ljubljana.
- Zadnikar, M. (1982) Romanika v Sloveniji. DZS, Ljubljana.
- 900 let Kranja (Spominski zbornik). Občinski ljudski odbor, Kranj, 1960.

Lara SLIVNIK

Sprememba namembnosti londonskih kristalnih palač

Članek predstavlja arhitekturo in uporabo obeh londonskih kristalnih palač. Prva je Kristalna palača v Sydenhamu, druga pa Aleksandrina palača na Muswellskem griču. Imata nekaj skupnih značilnosti. Osnovni železni konstrukcijski sistem obeh so uporabili že za dve svetovni razstavi, po končani prireditvi pa so ju razstavili in isti konstrukcijski sistem znova sestavili v nekoliko drugačno obliko. Lokacija obeh je bila zunaj središča Londona, na razgledni točki sredi prostranega parka. V obeh so prirejali kulturne, izobraževalne in športne prireditve, zaradi katerih sta postali najbolj obiskani londonski zabavišči v drugi polovici devetnajstega stoletja. Naštete so arhitekturne prednosti in slabosti kristalnih palač kot arhitekturnega tipa, in poudarjena vloga kristalnih palač v vrtinem mestu Ebenezerja Howarda.

The architecture and use of both London crystal palaces, namely Crystal Palace at Sydenham and Alexandra Palace on Muswell Hill are described. They share some common characteristics. Built for two World Fairs, their iron structure was later disassembled, remodelled and consequently rebuilt slightly modified at another location. Both were located outside the city centre, at a central viewpoint within a vast park. Both hosted cultural, educational, and sports events and in the second half of the nineteenth century became the two most visited London leisure time attractions. Advantages and drawbacks of the crystal palace as a building type are reviewed and the role of crystal palaces in Ebenezer Howard's Garden City is stressed.

*Kristalna palača
Aleksandrina
palača*

*Crystal Palace
Alexandra Palace*

1. Uvod

S socialnimi spremembami, ki so sledile industrijski revoluciji, je postala zabava sestavni del vsakdanjega življenja meščanske družbe. V drugi polovici devetnajstega stoletja

se je zato razširil nov arhitekturni tip javnega prostora, ki je omogočal različne družbene aktivnosti in so ga poimenovali kar po obliki: kristalna palača (Slivnik, 2003b). Prva takšna stavba je bila zgrajena, pravzaprav sestavljena, leta 1851 v Lon-

donu za prvo svetovno razstavo in se je zaradi videza prijelo ime *Crystal Palace* – Kristalna palača (Slivnik, 2003c). Kmalu so podobne, a manjše palače postavili še v Manchestru, Bathu in Plymouthu v Angliji. To so bile zgradbe z železnim

nosilnim konstrukcijskim sistemom. Če so jih postavili v milem podnebnju z razmeroma toplimi zimami in hladnimi poletji, so imele stekleno fasado in streho, tiste z manj ugodno klimo pa leseno ali celo zidano fasado oziroma streho. Zaradi ugodne klime so se v Angliji druge polovice devetnajstega stoletja razširili tudi steklene arkade, tržnice in zimski vrtovi. Tako obstaja več različnih načrtov za graditev posebnih sanatorijev za pljučne bolezni in v Londonu celo *Crystal Way* ter *The Great Victorian Way*: to sta načrta za bulvar – široko velemestno ulico, prekrito s stekleno streho, ki bi povezovala vse londonske železniške postaje s središčem mesta.

Vse to so bili načrti in realizacije, že v drugi polovici devetnajstega stoletja, kako približati mesto ljudem in jim hkrati ponuditi zabavo. V Londonu so zato in hkrati zaradi izobraževanja družbe postavili dve takšni stavbi. Prva je bila že omenjena *Crystal Palace*, zgradba svetovne razstave iz leta 1851, druga pa *Alexandra Palace*, zgradba za svetovno razstavo leta 1862. Obe so po končanih razstavah podrla in ju preselili na drugi lokaciji: Kristalno palačo v južni del Londona, v Sydenham, Aleksandrino palačo pa v severni del Londona, na Muswellski grič (*Muswell Hill*).

2. Prva svetovna razstava v Hyde Parku

Največji londonski dogodek sredine devetnajstega stoletja je bila prva svetovna razstava *Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations* v zgradbi v *Hyde Parku*, ki so jo zaradi neverjetne količine vgrajenega stekla poimenovali kar Kristalna palača. Zanimanje za razstavo je bilo izredno in je presegllo vsa pričakovanja. V manj kot pol leta si jo je ogledalo več kot šest milijonov obiskovalcev (Findling, Pelle, 1990). Prišli so z vsega sveta, da bi videli izbrane surovine, stroje, industrijske izdelke in izdelke umetne obrti. Privlačila je tako vladarje kot podložnike, premožne in revne, omikane in neomikane. Kraljica Viktorija si jo je ogledala petintridesetkrat! To je bila razstava, ki jo je bilo mogoče zaradi mnogo predmetov obiskati večkrat in vedno odkriti kaj novega. Postala je prostor druženja in je pomenila v družbenem in socialnem pogledu velik prelom. Vsi so si želeli ogledati številne zanimivosti in novosti: od znamenitega največjega diamanta *Kob-i-Noor*, umetnih zob in ene izmed prvih pištol znamke *Colt* do telegrafa in veliko novih, nenavadnih strojev (Werner, 1970: 55).

Že med svetovno razstavo je potekala v britanskem parlamentu živahna razprava, kaj storiti z vse bolj priljubljeno stekleno stavbo. Glavni načrtovalec zgradbe, vrtnar Joseph Paxton, je predlagal, naj jo po končani razstavi spremenijo v »ljudski« zimski vrt. Palači bi v tlorisu dodali polkrožni zaključek in tako bi med drevesi in zelenjem večnega poletja dobil prostor za vožnjo s kočijami, za jahanje in promenado. Poleg tega bi lahko poleteli celotno fasado pritličja odstranili in ustvarili neprekinjen pogled čez *Hyde Park*. Zimski vrt bi postal dnevna soba Londončanov. Napovedal je tudi obratovne stroške in pričakoval pozitivno poslovanje [McKean, 1994: 44-45], a parlament je njegov predlog zavrnil in zahteval, da začasno stavbo odstranijo iz *Hyde Parka*.

Bilo je tudi mnogo drugih predlogov. Paxton je predlagal tudi sanatorij *Crystal Palace* za zdravljenje pljučnih bolnikov, ki jih je bilo takrat zaradi onesnaženega zraka zelo veliko. Charles Burton je v časopisu *The Builder* objavil sliko, ki prikazuje ponovno uporabo materiala za sedeminštiridesetnadstropni stolp, visok tisoč čevljev, oziroma več kot 320 metrov [Peters, 1996: 262]! Predlagali so še preselitev palače v *Battersea Park* ali *Kew Gardens*, vendar se je to zaradi visokih stroškov zdelo nesmiselno.

2.1 Zabava in izobraževanje – preselitev v Sydenham

Kljub visokim stroškom so se odločili za prestavitev zgradbe. Podjetje *Fox Henderson & Co*, ki je izdelalo železne sestavne dele palače, je odkupilo celotno palačo. Kupilo je tudi več kot 200 juter oziroma več kot 80 hektarov veliko zemljišče ob železniški progi med Londonom in Brightonom, v *Sydenhamu*. Sir Joseph Paxton je obliko tlorisa delno spremenil in palačo povišal. Vzdolžni del je bil krajši, skupno je imela tri prečne dele in dva dvanajstkotna

Slika 1: Kristalna palača s parkom v Sydenhamu nekoč.
(vir: <http://65.107.211.206/art/architecture/feist/35.html>)

vodna stolpa. Na vsakem koncu glavne ladje sta bili dve prečni ladji, dolgi 102 metra, s katerima je Paxton uravnovežil celotno kompozicijo. Nova glavna ladja je merila v dolžino 490 metrov in v širino 117 metrov. Dodal je dve etaži, tako je imela palača skupaj šest nadstropij. Vse najvišje strehe posameznih delov so bile polkrožne. Nova palača je imela še enkrat več uporabnega prostora kot njena predhodnica (slika 1).

Območje, kamor so jo preselili, je bilo strmo. Zgraditi so morali močne temelje in klet, da bi dobili čvrsto pritličje. Prvi steber so postavili 5. avgusta 1852. Palača je bila tehnično mnogo bolj zapletena kot original v *Hyde Parku*, zato je tudi gradnja trajala dlje. Najpomembnejši dodatek je bila centralna kurjava z vročo vodo. Ogrevali so jo z dvaindvajsetimi kotli, ki so bili v kleti. V primerjavi z neogrevano zgradbo v *Hyde Parku* je to močno povišalo stroške gradnje in predvsem vzdrževanja. Po dveh letih gradnje in z enoletno zamudo jo je kraljica Viktorija odprla 10. junija 1854.

Ideja, da naj bi park okoli zgradbe presegal lepoto versailleskega parka, je bila Paxtonova. Da bi dobili dovolj visok pritisk vode za vodomete, je Isambard Kingdom Brunel načrtoval dva mogočna vodna stolpa, visoka 86 metrov, oba postavljena vsak na svojo stran velike glavne ladje, tako da sta ustvarila simetrično kompozicijo in sta bila hkrati dimnika za kotle in parne stroje, ki so črpali vodo. Pritisk vode so uporabljali za številne vodomete, ki so bili tako v palači kot v parku. V parku so bili razstavljeni modeli prazgodovinskih živali, predvsem dinozavrov v naravni velikosti. Ena izmed zanimivosti je, da so 31. decembra 1853 postregli silvestrsko večerjo za 22 ljudi v iguanodonu, enem od teh dinozavrov (Pevsner, 1976: 245). Nekateri od njih so danes edini ohranjeni del Kristalne palače in parka okoli nje.

Med stalnimi postavitvami v notranjosti je ena še posebej nakazovala viktorijanski čas historicizma: uredili so različne ambiente, vsak od njih pa je prikazoval določen slog: egipčanskega, grškega, pompejskega, rimskega, bizantinskega, romanskega, gotskega, renesančnega ... in celo kitajskega. Nekatero je načrtoval Matthew Digby Wyatt, glavni organizator londonske razstave (Pevsner, Games, 2002). To je bila ena izmed prvih izobraževalnih zanimivosti.

Sydenhamska Kristalna palača je postala najbolj priljubljeni izletniški kraj Londona. Poleg stalnih postavitvev in dogodkov so prirejali še koncerte, razstave, polete z baloni, ognjemete, pasje razstave in športne prireditve. To je privabljal tudi tuje kraljeve družine in člane tujih vlad, kot so na primer perzijski šah, Giuseppe Garibaldi in pruski cesar Wilhelm II. (Friemert, 1984). Tako so aprila 1855, še pred pariško svetovno razstavo, Kristalno palačo obiskali kraljica Viktorija, princ Albert, francoski cesar Napoleon III. in njegova žena, cesarica Evgenija. Večkrat je prišel tudi ruski car.

V začetku junija 1855 je bila hortikulturna razstava, ki je v enem dnevu privabila 30.000 obiskovalcev. Čez dve leti so v palačo postavili orgle in julija organizirali prvi Händlov festival, *First Great Handel Festival*, kjer je sodelovalo več kot 2000 pevcev, 386 glasbenikov z inštrumenti in je vsako predstavo videlo povprečno 13.000 poslušalcev. Imeli so tudi uradnega zrakoplovca, ki je popeljal potnike v balonu do višine 610 metrov.

Šestdeseta leta devetnajstega stoletja so prinesla Kristalni palači silne težave. Izredno močan veter jo je zelo poškodoval februarja 1861, druga svetovna razstava v Londonu, ki ji je odvzela mnogo obiskovalcev, je bila leta 1862, snovalec in arhitekt Joseph Paxton je umrl 8. junija 1865, nazadnje pa je 30. decembra 1866 ogenj razdejal del

severnega prečnega krila. Uničeni so bili kraljeve sobane, knjižnica, več umetnostnih ambientov in prostori prirodoslovne zbirke. Po požaru so Kristalno palačo temeljito obnovili, lesene dele so zamenjali z železnimi in popravili vodne stolpe. Del severnega krila, ki je popolnoma zgorel, so odstranili, prenovljeni del palače pa so znova odprli februarja 1868.

Prvi ognjemet so priredili leta 1865 in nato vsako leto, z izjemo med letoma 1910 in 1920. Prvo razstavo zrakoplovstva so priredili leta 1868. Prikazali so od balonov in zmajev do načrtov nezgrajenih plovil ter modelov motorjev. Camilo Pissarro je leta 1870 naslikal nekaj slik Kristalne palače in njene okolice. Akvarij so odprli leta 1872. V prvih treh desetletjih je bil povprečni letni obisk dva milijona obiskovalcev, vendar so delnice celo kljub takšni priljubljenosti izgubljale vrednost (Heller, 1999: 51).

Razvoj tehnike v dvajsetem stoletju je bilo mogoče videti tudi pri dejavnostih Kristalne palače. Električno napeljavo so vgradili leta 1891. Prvi letalski polet s pilotom v Veliki Britaniji je bil izveden leta 1902 prav na travnatih površinah ob njej. Leto kasneje je bil organiziran prvi sejem avtomobilov, kjer so predstavili kar 180 modelov. Leta 1904 so objavili, da je sydenhamsko palačo v petdesetih letih obstoja obiskalo več kot 125 milijonov ljudi.

Toda zanjo so se začeli slabi časi. Družba *Crystal Palace Company*, ki jo je vodila, je slabo poslovala in zato je morala leta 1909 skoraj polovico posestva prodati. Na prodani polovici so zgradili stanovanjske hiše. A niti s tem se niso rešili iz težav, družba je leta 1911 razglasila bankrot. Pred propadom jo je rešil plymouthski vojvoda, saj je kupil palačo s posestvom vred. A sreča tudi njemu ni bila naklonjena. Spet je zagorelo 6. junija 1911, tokrat v kadilnici in sobi za biljard. Škoda je bila majhna, le na leseni oblogi, balkonu in tleh.

Kristalno palačo so leta 1913 znova prodali, tokrat jo je kupil sklad *King Edward National Memorial Fund*. Med prvo svetovno vojno so jo uporabljali kot središče za vojno usposabljanje. Sočasno je bilo v njej nastanjenih do trinajst tisoč vojakov angleške mornarice, ki so se urili v bojnih veščinah.

Palača je spet zagorela 9. februarja 1920, takrat v gledališkem skladišču. Obnovljeno so jo za javnost odprli junija, dodali so razstavo vojaške zbirke novoustanovljenega vojnega muzeja (*Imperial War Museum*). Na osprtju sta bila tudi angleški kralj Jurij V. in kraljica Marija. Že čez tri leta je bil še en požar. Tedaj

je zagorelo v južnem prečnem krilu, kjer so bile sobe za osebje in del vojaške zbirke.

Julija 1933 so jo začeli uporabljati tudi kot televizijski studio izumitelja televizije Johna Logieja Bairda. Najeli so 3700 kvadratnih metrov prostora v glavni stavbi, uporabljali pa so tudi južni stolp, rotundo in bližnjo *School of Art*.

Zvečer 30. novembra 1936 je izbruhnil nov požar. Zagorelo je v osrednjem delu, v prostorih za osebje. Plamen sta odkrila upravitelj stavbe in njegova hčerka, ki ji je bilo ime Crystal. Nemogoče je bilo pogasiti ogromno količino lesa, skupaj 65.000 ton, ki se je v hipu vnela [Allwood, 2001: 24]. Zgorela je tudi vsa električna napeljava in uničene so bile vse televizijske naprave. Močan veter s severozahoda je v pol ure spremenil prečno ladjo v ogromen plamen. Ognjeni zublji so dosegli zgornja nadstropja, ki so bila gasilec nedostopna. To je bil zadnji prizor, grozljiv, a hkrati veličasten konec, ki so si ga lahko vsi ogledali. Požar je bilo videti iz Londona in še dlje, celo iz Cambridgea na severu in Brightona na jugu. Kristalna palača je do jutra pogorela do tal (slika 2).

Vse ostanke so počistili leta 1937, pustili so le oba vodna stolpa in del južnega krila, ki ga požar ni dosegel. Stolpa so podrli leta 1942 iz varnostnih razlogov, da ne bi bila orientacijski točki za nemška bombniška letala ob bombardiranju Londona. Po drugi svetovni vojni, 24. oktobra 1950, je požar uničil še zadnje ohranjene ostanke južnega dela palače in *School of Art*.

Danes nas na Kristalno palačo spominja le ostanek parka. Nekateri od dinozavrov so edine ohranjene priče preteklosti palače in parka okoli nje. Vendar je Kristalna palača, ogromna struktura iz železa in stekla, stala polnih dvainosemdeset let.

Slika 2: Kristalna palača v Sydenhamu med požarom.
(vir: <http://www.crystalpalaceconcerts.com/history.htm>)

Slika 3: Palača ljudstva na Muswelskem griču nekoč.
(vir: <http://www.alexandrapalace.com/history.htm>)

3. Svetovna razstava v South Kensingtonu

Svetovna razstava leta 1862 ni imela takšnega uspeha kot njena mestna predhodnica in je danes skoraj pozabljena. Tudi zgradba ni zbuja la takšne pozornosti. Vsi so še imeli v spominu velikansko stekleno palačo sredi prostranega parka, a tokrat so zgradili opečno stavbo sredi *South Kensingtona* – predela južno od *Hyde Parka*, ki so ga kupili z dobičkom razstave 1851 in namenili novemu kulturnemu in muzejskemu središču Londona. Načrtoval jo je vojaški inženir Francis Fowke (Dixon, Muthesius). Imela je dve ogromni stekleni kupoli, večji kot pri *St. Paulu*, ki pa zaradi lokacije skoraj nista bili vidni. Konstrukcija strehe in galerij je bila iz litega in kovanege železa, a vseh teh materialov na zunanji fasadi ni bilo videti. Zgradba je bila obložena z masivnim opečnim zidom, s pilastri in slepimi okenski mi okvirji. Po lahkotni Kristalni palači je delovala zelo okorno in mnenje tako obiskovalcev kot novinarjev je bilo v veliki večini negativno. Razstavo je obiskalo več kot šest milijonov obiskovalcev, a je vseeno imela izgubo.

3.1 Zabava in izobraževanje – preselitev na Muswell Hill

Po končani razstavi so palačo podrli in jo po delih preselili na sever Londona, na *Muswell Hill*, kjer je bila najprej znana pod imenom *The People's Palace* (slika 3), danes pa kot *Alexandra Palace*. Tudi tam so

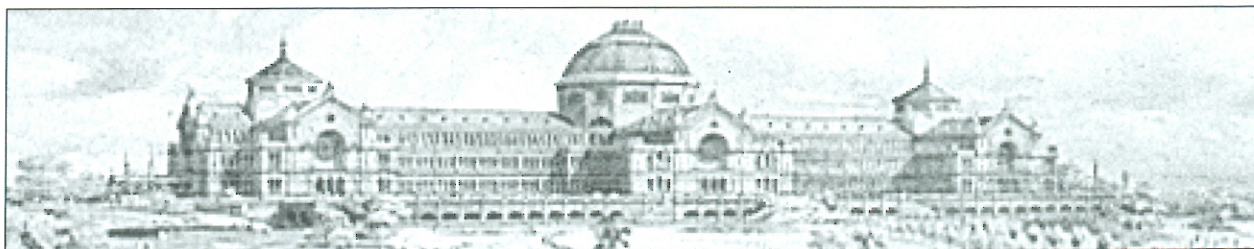
na lepi razgledni točki kupili ogromno zemljišče, le malo manjše od *sydenhamskega*, veliko 196 juter oziroma skoraj 80 hektarov. Dostopno je bilo z železniško poveza vo, s kočijami in tudi peš. Palačo so na novi lokaciji odprli leta 1873 in naj bi jo uporabljali predvsem za razvedrilo. A že šestnajsti dan prireditve se je ogenj razširil v kupoli in ni ga bilo mogoče pogasiti. Palača je v celoti pogorela.

Takoj so jo začeli obnavljati. Nove, delno spremenjene načrte je naredil J. Johnson in palačo so lahko odprli že dve leti kasneje, 1. maja 1875. Nova zgradba je prekrivala sedem juter oziroma skoraj tri hektare. V ogromni osrednji dvorani, imenovani *Great Hall*, z velikimi orglami, je bil prostor za vsaj 12.000 sedežev in morda še dodatnih 2000, odvisno od prireditve. V drugih prostorih so bile občasne razstave, muzej, galerija z razstavljenimi slikami, kipi in voščeni mi lutkami, predavalnica in knjižnica, dvorana za bankete in dvorana za koncerte s 3500 sedeži, ki so jo lahko spremenili v dvorano za drsanje, ter gledališče s 3000 sedeži. Kljub temu je bilo v njej manj kulturnih prireditev kot v Sydenhamu. Priljubljenost palače je rasla do konca devetnajstega stoletja. Najbolj je bila privlačna okolica, saj je od tam prelep razgled, ob njej pa veliko površin za (tipično angleške) športne dejavnosti. Tako so v parku igrišče za kriket, hipodrom, jezera za veslanje s kanuji in ribarjenje ter zabavišče z vrtljaki.

Po nekaj finančnih težavah ob začetku dvajsetega stoletja je parlament ustanovil *Alexandra Palace*

and Park Trust, ki so ga vodile lokalne oblasti. Še naprej so prirejali koncerte, sejme, razstave in druge dogodke. Zahodni del zgradbe so leta 1935 dali v najem družbi *British Broadcasting Corporation*, *BBC*, ki je prvič začela oddajati televizijski program leta 1936. Palača je bila tako med letoma 1936 in 1939 ter od leta 1946 do 1956 glavno oddajno središče za televizijsko oddajanje *BBC*, takrat so ob njej zgradili tudi visok televizijski oddajnik. Od leta 1956 jo uporabljajo predvsem za snemanje televizijskih novic.

10. julija 1980 je v njej drugič izbruhnil požar. Popolnoma je uničil *Great Hall*, dvorano za bankete, drsališče in pomožne prostore gledališča, skupaj skoraj polovico vseh površin. Prostori, ki sta jih zasedala *BBC* in *Palm Court*, dvorišče s palmami, niso bili poškodovani. Spet so jo takoj začeli obnavljati, in končali 17. marca 1988. Fasada palače tudi po prenovi še vedno ponuja nenavaden vtis. Njena zunanost je povsem neorenesančna, zidana iz kamna in opeke. Hkrati je notranost, posebno osrednja dvorana, ena od najbolj vtis zbujujočih ohranjenih notranjosti inženirske arhitekture devetnajstega stoletja. Odlika je tudi njena velika prilagodljivost, zato je primerna tako za razstave in srečanja kot za koncerte ali drsanje. V ogromnem parku lahko vsak še danes najde razvedrilo. Tu so ribniki, otroško igrišče, hipodrom, igrišče za kriket ali pa le razgled na osrednji del Londona. Palača je zato spet priljubljeni izletniški kraj Londončanov. V njej prirejajo vsakoletne razstave avtomobilov, kongrese, sprejeme in novoletne zabave (slika 4).

Slika 4: Palača Alexandra na Muswellskem griču danes (vir: <http://www.alexandrapalace.com/>)

4. Sklep

V meščanskih družbah zahodnega sveta druge polovice devetnajstega stoletja so zabavišča postala zelo priljubljena. To je arhitekturni člen, ki je dotlej manjkal, zdaj pa je spodbudil željo po druženju in jo omogočil. Največkrat so bila zabavišča v kristalnih palačah, ki so nadomestile oziroma prevzele vlogo javnih parkov. Sydenhamska Kristalna palača je postala prototip za takšno gradnjo. Združila je skoraj nezdržljivo: bila je vse leto ogrevan rastlinjak, hkrati pa še javni park, prireditveni prostor in muzej. Z raznovrstno ponudbo, od zabave do izobraževanja, je privabljala množice obiskovalcev.

Kristalno palačo so posnemali v mnogo krajih severne Evrope in Amerike, kjer so podnebne razmere dopuščale in pogojevale takšne stavbe. Tako so samo v prvih treh letih po njenem odprtju postavili podobne še v Amsterdamu, Dublinu, New Yorku, Münchnu [Kresal, 2000: 127], celo v Torontu in še marsikje drugje. V Dublinu in New Yorku sta bili leta 1853 svetovni razstavi, zgradbi pa sta bili po obliki podobni Kristalni palači [Slivnik, 2003a]. Posebno tista v New Yorku je tudi po konstrukcijskem sistemu spominjala na londonsko.

Glavne arhitekturne značilnosti kristalnih palač lahko združimo v stavek: to so velike zgradbe, ki stojijo sredi parka ali ob njem in so namenjene preživljanju prostega časa. Poleti so ob nenadnem deževju dajale zatočišče, pozimi prijetno tropsko klimo. Vrhunec priljubljenosti so dosegle proti koncu devetnajstega stoletja. Tako je Ebenezer Howard v svoji razpravi o vrtnih mestih (*Garden Cities of tomorrow*) [Howard, 1970] v shemah natančno opredelil celotno zgradbo mesta. V diagramu segmenta vrtnega mesta je osrednji del namenjen centralnemu parku [Capuder, 1993: 28]. Po njegovem celotnem zunanem obodu so zgrajene kri-

stalne palače, ki se s steklenimi arkadami odpirajo na park. Takšna palača bi bila veliko trgovsko središče, hkrati pa zimski vrt, ki bi bil ob slabem vremenu zatočišče.

Žal so bile kristalne palače zaradi materialov, iz katerih so bile narejene, predvsem lesa in železa, slabo odporne proti ognju in jih je zato skoraj vse uničil požar. Nikoli pa ni bilo med obiskovalci žrtev, čeprav so bile ob izbruhu polne ljudi. To je bilo mogoče zaradi hitre evakuacije in svobodnega tlorisa brez vmesnih sten.

Kristalna in Aleksandrina palača sta pomembni tako z arhitekturnega kot z družabnega vidika. Z višanjem števila prebivalstva, hitrim razvojem mest in vse boljšim gmotnim položajem srednjega meščanskega razreda so ljudje začutili potrebo po druženju in izrabi prostega časa. Takšne palače so bile torej hkrati razstavni, izobraževalni, družabni in zabaviščni prostor, zato so bile tudi v sociološkem smislu zelo pomembne – zaradi mešanja družbenih razredov. Bile so idealne za preživljanje prostega časa v dobi, ko še ni bilo ne kina in ne velikih nakupovalnih središč, kakršne poznamo danes.

Asist. Lara Slivnik, univ. dipl. inž. arh.,
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za
arhitekturo
E-pošta: lara.slivnik@arh.uni-lj.si

Zabvala

Članek je nastal med doktorskim delom na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani. Pri delu mi je pomagal mentor prof. dr. Jože Kušar. Tu se mu zabvaljujem za pomoč.

Literatura in viri

- Allwood, J. (2001) *Great Exhibitions: 150 Years*. Exhibition Consultants, London.
- Capuder, T. (1993) *Vrednotenje kompozicijskih odnosov med obstoječimi in novimi prostorskimi strukturami (doktorska disertacija)*. Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo – Šola za arhitekturo. Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Dixon, R., Muthesius, S. (1985) *Victorian Architecture: With a Short Dictionary of Architects (World of Art)*. Thames and Hudson; London.
- Findling, J.E., Pelle, K.D. (1990) *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851–1988*. Greenwood Press, Westport.
- Friemert, C. (1984) *Die Gläserne Arche - Kristallpalast London 1851 und 1854*. Prestel-Verlag, München.
- Heller, A. (1999) *World's Fairs and the End of Progress. (an Insider's View)*. World's Fair, Corte Madera.
- Howard, E. (1970) *Garden Cities of Tomorrow*. Faber and Faber, London.
- Kresal, J. (2000) *Gradiva v arhitekturi: učbenik za arhitekto*. Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- McKean, J. (1994) *Crystal Palace (Joseph Paxton and Charles Fox)*. Phaidon, London.
- Peters, T.F. (1996) *Building the Nineteenth Century*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Pevsner, N. (1976) *A History of Building Types*. Thames and Hudson, London.
- arhitekturo, Ljubljana.
- Pevsner, N., Games, S. (2002) *Pevsner on Art and Architecture: The Radio Talks*. Methuen Publishing.
- Slivnik, L. (2003a) *Dve obletnici – 1853 – Dublin in New York / Two Anniversaries – 1853 – Dublin and New York*. *Gradbeni vestnik* 52: 87-93.
- Slivnik, L. (2003b) *Kristalna palača – nov arhitekturni tip javnega prostora / The Crystal Palace – A New Architectural Type of Public Space*. *AR Arhitektura, raziskave* 2003/1: 46-51
- Slivnik, L. (2003c) *Stavba za prvo svetovno razstavo (raziskava 2002)*. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Werner, E. (1970) *Der Kristallpalast zu London 1851*. Werner-Verlag, Düsseldorf.